

16. Скрипник Т. О. Ю. О. Меженко та українське книгознавство / Т. О. Скрипник // *Культура України: історія і сучасність* : респ. наук.-теор. конф. 26—28 жовт. 1992 : тези доп. / М-во культури України, Харк. держ. ін-т культури. — Харків : ХДІК, 1992. — С. 290—292.
17. Стрішенець Н. В. Ярослав Стешенко: «...Чекати на мене... божевільна і марна вигадка» / Н. В. Стрішенець // *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. — Київ : НБУВ, 1999. — Вип. 2. — С. 95—106.
18. Черниш Н. Бібліографічна комісія НТШ як центр дослідження української книги (1909—1939) : навч. посіб. / Наталія Черниш. — Київ : Наша культура і наука, 2006. — 216 с.
19. Черниш Н. Українська рукописна та стародруківана книга у науковій спадщині Іларіона Свенціцького / Наталія Черниш // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технології*. — 2009. — Вип. 4. — С. 36—46.
20. Шалашна Н. Михайло Максимович і його «Книжная старина Южно-русская» / Наталія Шалашна // *Вісн. Кн. палати*. — 2000. — № 3. — С. 32—33.
21. Шалашна Н. М. Розвиток історико-книгознавчої думки в Україні у ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Наталія Миколаївна Шалашна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — Київ, 2004. — 20 с.
22. Якимович Б. З. Іван Франко як книгознавець і видавець (1890-ті роки ХІХ ст. — 1916 р.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.08 / Б. З. Якимович ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — Київ, 2008. — 38 с.

Надійшла до редколегії 05.09.2014 р.

УДК 391-055.2(477.54+438):069.5

М. П. ЧУМАК

ЖІНОЧІ КОСТЮМИ ХАРКІВЩИНИ І ВЕЛИКОПОЛЬЩИ В МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЯХ ЯК ЗНАКИ ЕТНОКУЛЬТУРИ

Розглянуто особливості жіночих костюмів Харківщини і Великопольщі (Познань).

Ключові слова: етнокультура, музейні колекції, Слобожанщина, Великопольща.

Рассмотрено особенности женских костюмов Харьковщины и Великопольши (Познань).

Ключевые слова: этнокультура, музейные коллекции, Слобожанщина, Великопольша.

The peculiarities of the female costumes of Kharkiv and Wielkopolska (Poznan') are examined.

Key words: ethnic culture, Museum collections, Slobozhanshchina, Wielkopolska.

Найактивнішими побратимами Європи називають Харків — Познань. Одним із результатів цих контактів є підписана 2002 р. угода

про співробітництво між Харківською обласною державною адміністрацією та Великопольським воеводством, центр якого — Познань [5].

З 1994 р. існує Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові. Своєю діяльністю воно продовжує традиції попередньої амбасад, яка працювала в столиці радянської України в 1921–1924 рр.

Генеральне консульство РП приділяє значну увагу проведенню наукових, культурних і мистецьких заходів, співпрацює з Харківським товариством польської культури (членом якого є автор статті) в поглибленні дієвих контактів Харківщини та Великопольщі. Зокрема, втілюються спільні проекти з Харківським художнім музеєм, але без долучення колекції відділу народного мистецтва Слобожанщини. На жаль, етнографічного музею, на відміну від Познані, в Харкові немає. Водночас в Харківському історичному музеї існує постійна експозиція «Слобожанські мотиви. Етнографія Слобідської України», відкрита у вересні 2010 р. [8].

На основі вивченості цієї тематики вітчизняною та польською наукою з'ясовано, що опубліковані розвідки другої половини ХХ — початку ХХІ ст., які досліджували Харківщину та Великопольщу, не містять навіть спроб порівняльних характеристик етнокультури двох географічно віддалених, але соціально-культурно подібних регіонів України та Польщі, їхніх музейних колекцій, що фіксують етнокультурне багатоманіття. Наукові студії зосереджувалися довкола конфліктних і трагічних сторінок спільної історії, але не здійснювали порівняльного аналізу об'єктів музейних етноколекцій, що надає підстав для ширшого вивчення проблем із долученням літератури і фондів зібрань, зокрема Харківського історичного музею, Познанського етнографічного музею і музею Бамбрів Познанських.

Актуальність цієї розвідки зумовлена насамперед масштабністю і незворотністю впливу соціально-економічних та ідеологічних змін на стан етнокультури Харківщини і Великопольщі за умов, коли Європа регіонів і транскордонного співробітництва встановлює горизонтальні зв'язки, створює емоційну основу спільного культурного простору.

Наукова новизна полягає в тому, що здійснена спроба кроскультурного аналізу, щоб довести: визнання історії костюмів як самостійної сфери історичних знань уможливило розширити уявлення про культуру повсякденності, наближає до глибшого розуміння інтенсивних змін у житті простої людини, яка витримує навантаження мобільного розвитку міст, зміну побутових традицій, зокрема й уявлень про зовнішній вигляд, вбрання, соціально схвалені тим чи іншим поколінням в українсько-російських етноконтактних зонах Харківської області й польсько-німецьких — у Великопольському

воєводствах. Ці регіони зазнають впливу духовного пограниччя (німецької і російської культур та субкультури відповідно). Саме ці периферії основних етнічних територій, де наявний вплив різних культур, є одним із важливих напрямів етнологічних студій [7, с. 7].

Студія регіональна — студія інтердисциплінарна, в якій слід порівнювати географічні, економічні, урбаністичні, історичні, правничо-організаційні, соціологічні, етнографічні та антропологічні поняття [18, с. 17]. Це не що інше, як єдність духовного світу людини зі сферою її господарсько-виробничих занять [13, с. 13]. Такий методологічний принцип надає можливості простежити існування мешканців того чи іншого регіону різних країн у безперервному розвитку.

Етнографічна наука вивчала матеріальну культуру дещо пізніше, ніж народну творчість, вірування, звичаєве право, сімейні і шлюбні традиції: систематичне дослідження її розпочалося лише наприкінці XIX ст.

Мета етнології — поширення знань про історію культури, важливі для сучасності. До них належать спроби реконструкції народної культури як історичної категорії в період після занепаду феодального устрою в XIX ст. Вони стосувалися як обрядовості, так і народного одягу [15, с. 18].

Саме в цей період український традиційний костюм Слобожанщини став об'єктом спеціального наукового вивчення та збирацької етномузеєзнавчої роботи, що активізувалася з проведенням у Харкові XII археологічного з'їзду (1902 р.). Експонати виставки стали основою Етнографічного музею при Харківському університеті (1904–1920 рр.) та Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди (1920–1930 рр.), згодом реорганізованого в Харківський історичний музей [9, с. 41].

Нині музеї є однією з найважливіших інституцій культурного життя нації. У словникові польської мови, виданому в 1857 р. Самуелем Богумілом Лендегом, наведене тлумачення поняття «музей» як «святинище муз, зібрання коштовностей, кабінет, місце, де збиралися заради взаємної втіхи майстерністю і науками». Для розуміння сутності музею зацікавленість має бути взаємною [16, с. 9].

Оскільки річ не має особистості, не можна влаштувати зустріч із нею. Але, використовуючи таку метафору, можна зазначити, що музей надає подібну можливість. Існують спеціально підготовлені фахівці, але саме предмет, річ є в музеї другим учасником діалогу. Річчю може бути мистецький зразок, історична пам'ятка. Експонат може також стати єдиним прологом до глибшого діалогу — між видом і тією сферою реальності, знаком, символом, репрезентантом якої є предмет [16, с. 10]. Тому в статті аналізуються експонати, доступні

не тільки науковцям, а й звичайним відвідувачам музеїв Харкова і Познані.

У фондовій колекції Харківського історичного музею представлені всі вікові комбінації слобожанських традиційних костюмів з локальними варіаціями. Основний масив становить весільне та народне вбрання людей молодого віку [10, с. 246].

На думку сучасної польської дослідниці Катажини Баранської, «етнографічний музей — це місце, де людина може повести діалог сама із собою в пошуках первісної основи людства» [16, с. 13].

Створене у вузьких просторових межах, народне мистецтво розвивалося під колективним контролем і мало ще заслужити схвалення місцевого населення [11, с. 261].

Хоча етнолог повинен вміти описувати з максимальною точністю і повнотою явища матеріальної культури (зокрема одяг, прикраси та ін.), усі ці «речезнавчі» описи завжди були і є лише допоміжними прийомами. Матеріальна річ не може цікавити етнографа поза її соціальним побутуванням, причетністю до людини, яка її створила і яка нею користується [11, с. 3].

Отже, в Україні та Польщі жінка — головний носій національного коду, національної ідентичності.

Дослідники дедалі впевненіше говорять про окремий жіночий тип буття і, відповідно, жіночу картину світу, винятковість якої пов'язана із особливостями жіночого ества. Жінка виконувала безліч трудових операцій, в основі яких — архетипові зразки (прядіння, снування, ткання як етапи «творення світу»). Відповідно, формувалося певне бачення світу з точки зору «господарки» землі, «низу», яка здійснювала вплив на внутрішній та зовнішній світи [1, с. 37].

Перелік основного жіночого вбрання XIX ст. — сорочка, плахта, фартух, пояс, керсетка, взуття (чоботи, черевики) та головні убори (дівочі — вінки, жіночі — очіпок) [10, с. 246]. Усе це експонується в Харківському історичному музеї.

Обсяг статті не передбачає деталізації слобожанських і великопольських костюмів, оскільки в обох регіонах не існувало єдиного для всіх жіночого святкового вбрання, яке залишалося подекуди аж до 50-х рр. XX ст. соціальним знаком нащадків переселенців, візиткою певного населеного пункту (наприклад, вбрання старовірів у Нововодолазькому районі Харківської області і костюм познанської бамберки). Тож головна спільна ознака дівочих костюмів в Україні та Польщі — вінок.

У постійній експозиції Харківського історичного музею, де представлена реконструкція селянського подвір'я, інтер'єру хати, чоловічої майстерні, куточка ткацтва та вишивки, домінують жіночі костюми на манекенах та серед побутових речей. Можна спостерігати

три вінки сучасної реконструкції: елемент весільного вбрання, на скрині з речами майбутньої нареченої та у вітрині поряд з народними музичними інструментами, тобто тільки один вінок слугує предметом-знаком, домінантним для обряду весілля.

У своїй шляхетській історії «Пан Тадеуш» А. Міцкевич неодноразово згадує цей стародавній обряд: «Біляві голови хвилюються кругом. // Дівоча серед них, прикрашена вінком // Чи яснобарвними квітками перевита» [6, с. 266].

Натомість, дівчата старої Познані вінків не носили, що наближає їх до пруської традиції. Голови їх прикривали чепці. Дівчину і молодицю в цьому польському місті розпізнати здалеку за головним убором було складно, оскільки в них відрізнялися лише вставки на чепцях: білі — у потенційних наречених і блакитні — у заміжніх господинь. Вінок був у нареченої. Очепини — момент весілля, коли знімається вінок і вдягається очіпок. Це прийняття дівчини до жіночого кола. Раніше їй ще й обрізали волосся на знак покори чоловікові [20, с. 77].

Жіночі головні убори Харківщини і Великопольщі називалися й виглядали майже однаково. Очіпок і чеpecь, якими щільно закривали волосся, візуально засвідчували заміжжя жінки. Ходити простоволосою, тобто світити волоссям, уважалося тяжким гріхом і могло викликати неврожай, мор тварин або іншу біду. Звичаєве право потребувало суворого осуду того, хто прилюдно образив жінку словом або зняв з неї очіпок чи намітку, тобто примусив її світити волоссям, що для заміжньої було тяжкою образою [2, с. 118].

П. Чубинський наводить народне тлумачення сну, яке теж підтверджує неприпустимість для жінки опинитися з відкритою головою: («Як присниться жінці, що очіпка загубила, — чоловік умре») [14, с. 191].

Зміна вінка на очіпок — прощання з дівуванням, перехід в інший стан, інший дім, рід. Це можна вважати головним перевдяганням у жіночому житті XIX ст.

Польський етнолог Барбара Огородовська наводить ще й передвеликодні традиції перевдягання. Називалося це *wkupnem do bab* (вступом до жіночого кола). Молоді дружини повинні були долучитися до гурту господинь. Ті, хто мав багатий подружній досвід, вбиралися в чоловічий одяг: штани, капоти і капелюхи, — приклеювали штучні вуса й бороди і йшли до незаміжніх додому, брали із собою санчата або візок, прикрашений стрічками. Вони намагалися між анекдотами та жартами затагти таку дівку в корчму. Там вимагали відкупу — пива і горілки. Одружені жінки співали веселих і сороміцьких пісень, бажали здорових нащадків. Чоловіки могли долучитися до такого перевдягнутого жіночого гурту [22, с. 30].

Імовірно, що традицію носити спідницю Україна запозичила із Заходу, замість плахти та запаски наприкінці козацького періоду — у другій половині XVIII ст. [3, с. 575]. Цей різновид одягу виготовлявся вдома, із саморобних матеріалів. Лише на поч. XX ст. запаски і плахти були поступово витіснені спідницями та сукнями фабричного виробництва [12, с. 455]. Плахти, запаски і спідниці прикривалися фартухами. У великопольському костюмі фартух ще приховував численні розпірки і вставки в головну, верхню, спідницю, оскільки загалом їх носили кілька штук, щоб фігура здавалася повнішою, а сама жінка — заможнішою.

Капіталізація Харківщини та Великопольщі витіснила народне вбрання фабричним, простішим і дешевшим.

Господарство Великопольщі перед Першою світовою війною перебувало під впливом пруської економічної політики, яка відводила Великопольщі напівколоніальну роль аграрного продуцента і споживача німецьких промислових товарів [17, с. 53]. За цих умов виготовлений сільською чи містечковою майстринею народний костюм, вишитий за квітковими узорами вбрання старших у роду жінок, теж був свідченням мовчазного протесту проти нівеляції та понімення.

Ситуація між двома світовими війнами складалася для Великопольщі так, що після утвердження польської державності активізувалися заклики відновити традиції, народні звичаї, відчуття давньої слов'янської осідлості, створити міф західної Польщі. Усуненням слідів понімення опікувався Комітет Оборони Верхньої Сілезії, що виник у Познані 1919 р. [21, с. 4]. У роки відновлення незалежності Польщі великопольські селяни становили 24% населення воеводства [19, с. 65]. Ще більше селян оточували в ті роки міста українського сходу.

У 50-х рр. XX ст. європейське село вдягало народні строї не заради фестивалю чи позування туристам, а за споконвічною традицією.

Зазвичай народне вбрання в Польщі можна спостерігати під час державних або церковних свят, а найцінніші взірцеві зразки зберігаються в музейних колекціях. Костюм вийшов з активного вжитку природним чином. Нині фольклористичні гурти Польщі та поляки за її межами, в полонійних товариствах, відтворюють і пропагують, згідно з даними Е. Піскож-Бранекової, зразки святкових костюмів 25 регіонів Польщі [24; 25; 26].

У тритомній праці польської дослідниці костюми різних регіонів Польщі відтворили учасники міжнародних етнофестивалів, члени колективу народного танцю «Harnam». Загалом вона виокремила 63 регіональні народні костюми. Її аналіз починається з костюмів польсько-німецького порубіжжя, пруського впливу на вбрання

польських селян минулих століть. У Великопольському воєводстві це біскупянський, бамберзький, шамотульський костюми, зразки яких експонує Познанський етнографічний Музей. Біскупяни — це етнічна група, що мешкає в понад 30 селах південної Великопольщі. Землі, зайняті ними, називаються Біскуписною, оскільки належали познанським біскупам. Селяни цього регіону господарювали на землях, розташованих поблизу великого торгового шляху Пястовського. Цим вони надзвичайно подібні до слобожан, які теж засновували свої поселення на Муравському шляху.

Біскупянський костюм у родинях прагнули зберегти й передати наступним поколінням, як це іноді робили і в селах Слобожанщини. Біскупянки особливо цінували мереживні чепці, представлені в Познанському Етнографічному Музеї.

Етнічна група бамбри — переселенці з Німеччини в першій половині XVIII ст. — теж мали свій костюм, особливо виразний у жіночому варіанті. Нині бамбри асимілювалися, в Познані їхнє вбрання можна побачити на традиційному святі бамбрів у серпні та в музєях — етнографічному і познанських бамбрів.

Один з елементів бамберзької культури — жіночий костюм — сформувався в познанських селах. Скромне вбрання жінок із Бамберга було оновлено елементами, яких не існувало раніше і в польських селах. Після змішування міського й сільського населення цей костюм носили тільки на свята, а в другій половині XX ст. був пов'язаний винятково із костюльними обрядами, участю в процесіях. Виникнення бамберзького костюма як убрання жінок із Бамберга багато в чому пов'язане із слов'янським впливом [23, с. 102].

Яскраві кольорові спідниці до половини литки, із широким фартоухом, якомога ширші у стегнах, специфічно згорнута і вив'язана хустка на голові безпомилково вирізняли бамберок. Дівчата носили на голові чапку, зав'язану на широких стрічках — білих або світлих, бантах (кокардах). Вони були оздоблені позолотою, пізніше помаранчевого або білого кольору, вишиті золотом. Широкою хусткою обв'язували шию. Одягали також солом'яного капелюха з великими бічними крисами [23, с. 105].

На жіночий чепець закладалася шовкова хустка (зелена, синя або червона) з різнокольоровою каймою. Хустку називали едвабницею, або «качуровою», зважаючи на те, що зроблена вона із шовку, а різнобарвні кінці мінилися, ніби пера качура.

Під час урочистостей панни носили на голові корнети. Основа цього убору була з грубої текстури, вивищувалася над чолом і заокруглювалася над вухами. Корнет прикрашався атласними квітами — конваліями, трояндочками, фіалками і незабудками, а також сріблястими кульками й іншими блискітками. Нареченій робили

синьо-білий корнет, уплітаючи між квітів мирт. Корнети не підтримувалися на голові жодними зав'язками [23, с. 105].

В умовах глобальної економічної кризи спостерігаються й ознаки духовної кризи, під час якої ті чи інші спільноти шукають виходу в субкультурі, соціальній грі та просто розвагах. Перевдягання як зміна втомливих щоденних ролей віртуально переносить учасників дійства в різні епохи, створює емоційне піднесення, позбавляє від негативної енергії.

Завдяки Ірені Рошинській, яка студіює етнологію і працює в етнографічному музеї Познані, влітку 2008 р. група молоді з різних країн мала можливість відвідати оригінальну виставку, яка дістала назву польського прислів'я «*Suknia wyduje ludskie obuczaje*». На виставці представлено 13 різних костюмів, жіночих і чоловічих. Усі вони — автентичне вбрання Великопольщі кінця XIX — середини XX ст. Це музейна колекція, що почала формуватися ще напередодні Першої світової війни.

І остання, найнесподіваніша дія виставки — вбирання однієї з екскурсанток у народний костюм домбрувки великопольської. З цією метою реконструйовано автентичне вбрання. Етнолог І. Рошинська прокоментувала кожну деталь вбрання і допомогла впоратися з бантом-кокардою та чепцем, який у давнину нагадував людям своїм мережаним оздобленням розпушений пташиний хвіст, тому й зветься «чепець із хвостиком».

Створити ще один, настроєвий, видовищний образ свого регіону вдалося великопольським музейникам-етнологам. До речі, вдягнути повний жіночий слобожанський костюм було б цікаво й молодіжній екскурсійній групі. Так, Харківський літературний музей уже практикував майстер-клас з вив'язування хусток, щоб відтворити символіку вітчизняної класики минулого.

Отже, застосування етнопсихологічного підходу до вивчення соціальних уявлень про традиційну матеріальну культуру етноконтактних зон дозволяє здійснити ширше узагальнення і продовжити роботу в музейних фондах та опрацювання архівних документів. З цією метою долучити більший пласт наукової та медійної інформації.

Список літератури

1. Боряк О. Міфологічні персонажі — охоронці правил поведінки людей / О. Боряк // Народна творчість та етнографія. — 1993. — №3. — С. 32–37
2. Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка / Олена Боряк. — Київ : Либідь. — 2006. — 328 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словн.-довідн. / В. В. Жайворонок. — Київ : Довіра, 2006. — 703 с.

4. Культура народної Польщі / под ред. Т. Галинського. — Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Economiczne, 1966. — 442 с.
5. Мироненко І. Познанський міст / Ірина Мироненко // Слобідський край. — 2008. — № 103–105. — 11, 13, 16 верес.
6. Міцкевич А. Пан Тадеуш або Останній наїзд на Литві. Шляхетська історія 1811 і 1812 рр. / Адам Міцкевич ; пер. М. Рильського. — Харків : Фоліо, 2004. — 349 с.
7. Скрипник Г. Польська етнологія на межі тисячоліть / Ганна Скрипник // Народна творчість та етнографія. — 2007. — №1. — С. 6–12.
8. Слобожанські мотиви [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://museum.kh.ua/exhibits/slobozhanski-motivi.html>. — Дата перегляду 09.09.2014.
9. Сушко В. А. Етнографічна колекція Харківського історичного музею (історія формування, стан та перспективи) / В. А. Сушко // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми : наук. зб. «Велика Волинь» : праці Житомирського наук.-краєзн. тов-ва дослідників Волині. Т. 33. — Житомир : Косенко, 2005. — С. 161–167.
10. Сушко В. А. Український народний традиційний костюм Слобожанщини ХІХ — поч. ХХ ст. (за матеріалами колекції Харківського історичного музею) / В. А. Сушко // Народний костюм як виразник національної ідентичності : зб. наук. пр. / за ред. д-ра мист-ва М. Селівачова. — Київ : ТОВ «ХІК», 2008. — С. 245–250.
11. Токарев С. А. К методике этнографического изучения материальной культуры / С. А. Токарев // Сов. этногр. — 1970. — С. 3–17.
12. Україна : повна енцикл. / авт.-упоряд. В. М. Скляренко, Т. В. Іовлева, В. В. Мирошникова, М. О. Панкова. — Харків : Фоліо, 2007. — 463 с.
13. Українське народознавство : навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка ; передмова М. Г. Жулинського. — Київ : Знання, 2006. — 568 с.
14. Чубинський П. Мудрість віків: (укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського) / Павло Чубинський. У 2 кн. : Кн. 2. — К. : Мистецтво, 1995. — 224 с.
15. Ясевич З. Польська етнологія. Між етнографією та культурною антропологією / Збігнев Ясевич // Народна творчість та етнографія. — 2007. — №1. — С. 13–21.
16. Barańska K. Muzeum Etnograficzne. Misje, struktury, strategie / Katarzyna Barańska. — Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagellońskiego, 2004. — 178 с.
17. Barciński F. Kierunki i tendencje rozwojowe przemysłu w Wielkopolsce w XX-leciu 1945–1964 / Barciński Florian // Materiały z sesji naukowej w XX-lecie PRL. Cz. I. — Poznań : Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1966. — S. 53–81.
18. Brancz A. Wielkopolska jako region etnograficzny / Andzej Brancz. — Poznań : Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1996. — 211 s.
19. Kowal S. Struktura społeczna Wielkopolski w międzywojennym dwudziestolecu 1919–1939 / Stefan Kowal. — Poznań : Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1974. — 196 s.

20. Minksztytm J. Tajemnice obyczajów i tradycji polskich / Joanna Minksztytm. — Poznań : Publikat. — 2007. — S. 77.
21. Musielak M. Polski Związek Zachodni w Wielkopolsce w latach 1921–1950 / Musielak Michał. — Poznań : Krajowa Agencja Wydawnicza RSW «Prasa — Książka — Ruch», 1985. — 46 s.
22. Ogrodowska B. Witaj dniu uroczysty. Wielkanoc w Polsce. Tradycja, Obrzędy i Zwyczaje / Barbara Ogrodowska. — Warszawa : VERBINUM. — Wydawnictwo Księży werbistów, 2007. — 192 s.
23. Paradowska M. Bambrzy. Mieszkańcy dawnych wsi miasta Poznania / Maria Paradowska. — Poznań : Media Rodzina of Poznań, 2008. — 230 s.
24. Piskorz-Branekowa, E. Polskie stroje ludowe / Elżbeta Piskorz-Branekowa. — C. I. — Warszawa : Sport i Turystyka — MUZA SA, 2008. — 208 s.
25. Piskorz-Branekowa E. Polskie stroje ludowe / Elżbeta Piskorz-Branekowa. — C. II. — Warszawa : Sport i Turystyka — MUZA SA, 2007. — 240 s.
26. Piskorz-Branekowa E. Polskie stroje ludowe / Elżbeta Piskorz-Branekowa. — C. III. — Warszawa : Sport i Turystyka — MUZA SA, 2008. — 232 s.

Надійшла до редколегії 17.09.2014 р.